

کارکرد عقل در حوزه دین و اخلاق از منظر قاضی عبدالجبار معترلی

فرزانه مصطفی پور^۱، حسین هوشنگی^۲، سیدعباس ذهبی^۳

چکیده

نوشتار حاضر به بررسی کارکرد عقل نظری و عملی در حوزه دین و اخلاق از منظر قاضی عبدالجبار معترلی میپردازد. بر اساس آنچه از اندیشه‌های عبدالجبار در زمینه تبیین گزاره‌های اخلاقی برمی‌آید، میتوان به سه رویکرد معرفت‌شناختی، انگیزشی و وجودشناختی قائل شد. در حوزه معرفت‌شناختی، سه مقوله، شناخت ارزشهای پایه، حسن و قبح افعال، کشف احکام اخلاقی مبتنی بر گزاره‌های پایه، در حوزه انگیزشی، دو گونه کاربرد عقل بعنوان منشأ الزامات اخلاقی و اساس مسئولیت انسان و در حوزه وجودشناختی، انتخاب ارادی و عقلانی بشر مورد بررسی قرار گرفته است. عقل در هرکدام از آنها، نقش و کارکرد اساسی و بنیادینی داشته و برپایه استدلال عقلانی، احکام اخلاقی تبیین شده است. در زمینه کارکرد عقل در حوزه فهم دین نیز ابتدا صفات توحید و عدل خداوند، بر مبنای استدلال عقلانی بررسی شده و سپس با تکیه بر اصول اعتقادی و محوریت عقل به تفسیر آیات پرداخته و موارد معارض با عقل را با ذکر نمونه‌هایی از آن تأویل نموده است.

۵۱

۱. استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد بوکان (نویسنده مسئول)؛ fm.phd100@yahoo.com

۲. دانشیار گروه فلسفه دانشگاه امام صادق (ع)؛ h.hooshangi@yahoo.com

۳. استادیار گروه فلسفه دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران؛ falsafeh100@gmail.com

تاریخ دریافت: ۹۵/۶/۲۳ تاریخ تأیید: ۹۵/۱۰/۱۹



کلیدواژه‌ها: کارکرد عقل نظری و عملی، حسن و قبح، توحید و عدل، معجزه و علیت، حدوث و قدم کلام، مجاز و تأویل

* * *

مقدمه

عقل، نقش چشمگیری در تنظیم و جهت‌دهی رفتارهای انسان بسمت ارزشهای اخلاقی دارد و یکی از بنیانهای اخلاق در اندیشه اسلامی است. مراد از کارکردهای عقل در باب دین و اخلاق در نوشتار حاضر، انواع سهم‌گذاری و نقش‌آفرینی عقل در قلمرو دین‌پژوهی و اخلاق است که از دیرباز در کانون توجه اندیشمندان و فرق اسلامی قرار گرفته است. نظریه دانشوران مسلمان در اینباره متفاوت است و این تفاوت، نشان از اختلاف دیدگاههای آنان بر سر حد و حق عقل در تفسیر دین و اخلاق دارد. عقل در مقام تحقیق در دین و دربارهٔ دین، دستاوردهای بسیاری دارد. مهمترین نقش آن در فهم دین، معرفت‌زایی در آن است؛ به این معنا که پاره‌یی از معارف دینی را عقل تولید میکند. در مقام بعد نیز بدون کاربرد عقل، درک نقل ممکن نمیگردد. کارکردهای عقل در حوزه اخلاق نیز کمابیش شبیه کارکردهای آن در حوزه احکام و نظام کنشی دین است. راز این شباهت در آن است که دو حوزه احکام و اخلاق در قلمرو حکمت عملی دین (احکام، اخلاق و تربیت دینی) تعریف میشوند. قاضی عبدالجبار یکی از اندیشمندان برجسته مسلمان در زمینه فلسفه اخلاق است که به این مسئله توجه داشته و نظام اخلاقی خود را بر عقلانیت بنیان نهاده است. در حوزه دین نیز یکی از مسائل مهم در قلمرو معرفت‌شناسی دینی، ابزار و منابع معتبر در تحصیل معارف دینی است. نگاهی به آراء قاضی در مقایسه با معاصرانش از دیگر فرق (امامیه و اشاعره) نوعی نگاه برون‌دینی را بدست میدهد.

۵۲

معتزله از جمله مکاتب کلامی است که معتقد به حجیت عقل است. آنان برآنند که اصول عقاید دینی با ادله عقلی، قابل اثبات است و اگر نصوص دینی با عقل، تعارض پیدا کند، ادله عقلی ارجحیت دارند. روش کلامی آنان، بر این اصل استوار است که «کل معارف دینی معقول، مقبول» مطابق قاعده معروف؛ «الفکر قبل ورود

